

Wie het weet mag het zeggen: opstanding der doden volgens Ezechiël 37

[samenvatting: Het visioen van de herleving van doodsbeenderen was in eerste instantie bedoeld om de moedeloze Judeeërs in ballingschap een hart onder de riem te steken. Later werd deze tekst ook gelezen als een verwijzing naar de opstanding der doden aan het eind der tijden. Zo zagen de mensen in de oude synagoge van Dura Europos het ook voor zich. Een terechte uitleg? God mag het weten, zou de profeet Ezechiël zeggen.

De synagoge van Dura Europos

Dura Europos was een stad aan de Eufraat, in het oosten van het huidige Syrië. Het lag op de grens van het Romeinse rijk. In het midden van de derde eeuw van onze jaartelling bereidde men zich daar voor op een aanval van de Sassaniden. Uit voorzorg werd de muur verbreed. De huizen die grensden aan de buitenmuur van de stad werden ontruimd en gevuld met aarde. Eén van die huizen was een synagoge. Die was duidelijk niet gesitueerd in het centrum, maar lag enigszins verscholen, bij de 'walleitjes'. De ingang lag ook niet direct aan een straat. Men moest een aantal vertrekken door om in de hoofdzaal zelf te komen. Anders dan de ligging doet vermoeden was het een luisterrijk, of liever: beeldrijk geheel. Dankzij de militaire ingreep is de synagoge grotendeels behouden. De stad werd weliswaar veroverd, maar de provisorische muur overleefde de verwoesting en de inhoud daarvan doorstond de tand des tijds. Toen de stad in de jaren '30 van de vorige eeuw werd opgegraven ontdekte men de synagoge met op zijn wanden een groot aantal goed bewaard gebleven fresco's met bijbelse taferelen. Eén daarvan verbeeldt als in een soort stripverhaal het visioen uit Ezechiël 37.¹

Links ziet men de profeet. Hij is gekleed in een tuniek, zoals de meeste mensen dat daar in die tijd droegen. Hij staat niet met zijn voeten op de grond, want hij wordt opgetild. Een hand uit de hoogte (de hand van God, volgens Ez. 37:1) zet hem neer in een dal met menselijke lichaamsdelen: handen, voeten en hoofden. Eenmaal met beide benen op de grond wijst hij met één hand naar de ledematen en met de andere omhoog. Hij legt het

antwoord op de vraag van God of deze beenderen weer tot leven kunnen komen bij God zelf: 'U weet het' (vers 3). Volgens Ezechiël 37 krijgt de profeet nu te zien hoe God de weg van de ontbinding zoals die volgt op het uitblazen van de laatste adem omkeert: de botten komen samen, worden weer bekleed met vlees en huid en tenslotte krijgen de lichamen de levensadem weer ingeblazen. Op de fresco's van Dura Europos gaat het anders. Eén hand van de profeet blijft op God gericht. De andere verwijst naar iets waarin de bijbelkenner de profetie van Zacharia 14:4 kan herkennen: de Olijfberg (let op de bomen op de top) waarop God zijn voet zet, waardoor die berg middendoor splijt.

Op de linkerhelft van de berg ziet men nog de ledematen, op de rechterhelft zijn ze samengevoegd tot lichamen. Rechts naast de berg staat de profeet weer afgebeeld. Via zijn armen gebaart hij weer, nu tussen God en de nog levenloze lichamen. Rechts boven hem zijn kleine gevleugelde wezen zichtbaar. Het is een afbeelding van de zielen die met de lichamen verenigd gaan worden. Dat gebeurt onder leiding van een groter gevleugeld wezen. Hoogstwaarschijnlijk stelt hij de engel Michaël voor. Volgens Joodse voorstellingen was hij de begeleider van de zielen na de dood. Zo worden er dus allerlei nieuwe ideeën verbonden met de profetie van Ezechiël. De opwekking der doden wordt verplaatst naar het einde der tijden en gekoppeld aan het binnen het Hellenisme gebruikelijke geloof in een onsterfelijke ziel. Die Griekse invloed is ook zichtbaar in de kledij van de profeet. Net als de tot leven gekomen doden ziet hij er nu uit als een Griek. Overigens valt op dat er rechts naast de uit de dood herrezenen weer ledematen op de grond liggen. Dat verwijst naar een laatste oordeel, zoals beschreven in Daniël 12:2, waarbij een deel van de mensen die de dood werden opgewekt weer aan de dood en nu definitief worden overgegeven.

Zo wordt op de fresco's van Dura Europos niet alleen de doden uit het visioen nieuw leven ingeblazen, maar krijgt ook het visioen zelf een nieuw leven. Wat moet men daar nu van denken?

Ontwikkeling binnen de tekst zelf

Wie Ezechiël 37 nauwkeurig leest ziet dat de tekst van het visioen uit verschillende delen is opgebouwd, die op elkaar lijken te reageren.² In de verzen 1-6 lezen we het gesprek tussen God en de profeet. Het eindigt met de aankondiging door God dat Hij zijn woord waar zal maken en dat Hij de doodsbeenderen zal laten herleven. Dan volgt in de verzen 7-10 de beschrijving van de uitvoering. Het valt op dat er andere werkwoordsvormen gebruikt worden. Heel duidelijk is dat te zien in de Naardense Bijbel, in de overgang van de tegenwoordige tijd naar de voltooiden tijd. In de verzen 11-14 volgt de uitleg: het gaat in het visioen om een bemoediging voor de wanhopige ballingen. De werkwoordsvormen zijn nu weer zoals in de verzen 1-6. Wie deze drie delen vergelijkt zal zien dat de inhoud niet geheel overeenkomt. In de verzen 7-10 wordt anders over de geest in zijn verhouding tot God gesproken dan in de verzen 1-6. In de verzen 11-14 wordt het nieuwe element van de graven toegevoegd. Dat komt in de plaats van het eerder gebruikte beeld van her en der op aarde verspreid liggende beenderen.

Een plausibele verklaring voor deze oneffenheden binnen de tekst is dat ze verwijzen naar een ontwikkeling binnen de tekst. Blijkbaar is de tekst gaandeweg aangevuld. Om te beginnen was er het visioen in vers 1-6. De goede verstaander zou hier al genoeg aan hebben. Het is immers een bekend beeld uit klaagpsalmen dat de bidder zich in zijn wanhoop als een dode en zijn lichaam als een hoop beenderen beschrijft (vgl. Ps. 88:4-6; 141:7). God belooft via de profeet dat Hij zijn volk zal redden als vanuit het dodenrijk (vgl. Ps. 30:2-4). Voor alle duidelijkheid is dit door een latere schrijver nog eens uitgelegd in de verzen 11-14. Het krijgt daar ook al een iets meer algemene lading door het te verbinden met graven. Dat is immers een gebruikelijker verblijfplaats voor de overledenen dan dat de doodsbeenderen verspreid op aarde liggen. Nog weer later zijn de verzen 7-10 toegevoegd. Daarin wordt het visioen verder uitgewerkt met extra nadruk op de zelfstandige rol van de geest. Juist dit laatste biedt ook goede aanknopingspunten voor de verbinding van deze profetie met latere voorstellingen over het leven na de dood.

Zoals het er nu staat is Ezechiël 37:1-14 in de eerste plaats een profetie ter bemoediging van de ballingen: ook al denken ze dat ze op dood spoor zitten, God zal hen laten terugkeren naar hun eigen land. Er wordt gespeeld met het idee van een leven na de dood en gaandeweg komt men daarbij dicht bij de definitieve grens die volgens Genesis 3 aan het mensenleven is gesteld. Het is wel een gevaarlijk spel, waarbij men de regels goed moet kennen zo leert ons een sleuteltekst over dit onderwerp.

Kennis van God?

Het is bekend dat – anders dan bijvoorbeeld de Egyptenaren – de Israëlieten geen uitgesproken positieve ideeën hadden over een leven na de dood. Uitzonderingen die deze regel bevestigen zijn de verhalen over Henoch (Gen. 5:24), Elia (2 Kon. 2:11) en misschien ook Mozes (Deut. 34:6). Opvallend is dan echter dat in Hosea 6:2 in het algemeen gesproken wordt over God die doden doet herleven. Net als in Ezechiël 37 gaat het om beeldspraak, maar anders dan in die profetie is in Hosea 6 sprake van een vastomlijnd geloofsgoed. Wanneer we deze tekst binnen het grotere geheel bekijken, dan zien we dat hier midden in

een twistgesprek tussen de profeet Hosea en de mensen van Efraïm zijn beland. Het begint in Hosea 5:8 met de aankondiging namens God dat Efraïm streng gestraft zal worden voor zijn gebrek aan vertrouwen in God. Daarom zal God Efraïm verscheuren als een leeuw. Daarop reageert Efraïm met de bekende woorden uit Hosea 6:1-3.

*Komt, laat ons wederkeren tot de HERE!
Want Hij heeft verscheurd, en zal ons helen;
Hij heeft geslagen, en zal ons verbinden.
Hij zal ons na twee dagen doen herleven,
ten derden dage zal Hij ons oprichten,
en wij zullen leven voor zijn aangezicht.
Ja, wij willen de HERE kennen,
ernaar jagen Hem te kennen.
Zo zeker als de dageraad is zijn opgang.
Dan komt Hij tot ons als de regen,
als de late regen, die het land besproeit.* (NBG-vertaling 1951)

De reactie van de profeet namens Gods is opvallend negatief en dreigend: ‘Wat zal Ik u aandoen, o Efraïm?’ (Hos. 6:4). Blijkbaar had Efraïm het verkeerde antwoord gegeven. Aan zijn oprechtheid en zijn liefde moet getwijfeld worden. Die stellen niet veel voor: ‘uw liefde is als een morgenwolk, en als een dauw die in de vroege vergaat’. Het ontbreekt blijkbaar ook aan kennis. Men had wel gezegd God te willen leren kennen, maar daar was niets van terecht gekomen: ‘in liefde heb Ik behagen en niet in slachtoffer, in kennis van God en niet in brandoffers’ (Hos. 6:6). Wat is het geval? Efraïm had niet goed over God gesproken. Het handelen dat men van Hem verwachtte past namelijk precies in het beeld dat we volgens Kanaänitische teksten van de god Baäl krijgen.³ Van hem werd verteld dat hij als god van de vruchtbaarheid afdaalde in het dodenrijk, maar daar ook weer uit terugkeerde, in een reis die drie dagen duurde. Zo was het sterven en weer herleven van de natuur gekoppeld aan zijn lotgevallen en in die zin ook gegarandeerd en voorspelbaar. Zoals Baäl steeds weer terugkeert zo zal ook de vruchtbaarheid brengende regen weer komen. Zo mag je echter niet over de God van Israël spreken. Die gaat zijn eigen ongekende gang.

Waar het dus om gaat, is de ware kennis en het weten van de grenzen aan het kennen van God. Hosea wijst de gelovigen hun plaats. Men moet niet wijzer denken te zijn dan voor mensen mogelijk is. Dat geldt zeker ook als het gaat over de vraag naar leven uit of na de dood.

Men kan Ezechiël 37 lezen als een vervolg op Hosea 6. De profeet Ezechiël is zich beter bewust van zijn positie tegenover God. Hij waagt zich niet aan wijsheid die hem te boven gaat. Op de vraag van God of de doodsbeenderen die hij ziet weer kunnen herleven, laat hij het antwoord bij God: ‘Gij weet het’ (Ez. 37:3). Dat is het enig juiste antwoord. Wie verder wil gaan, mag wel goed uitkijken!

¹ Zie K. Weitzmann, H.L. Kessler, *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*, Washington 1990; V. Eid, ‘Ezechiëlvision 37,1-14’, *Biblische Notizen* 83 (1996), 22-34, hiervan pp. 26-27; K.A.D. Smelik, *De dood en de bijbel*, Heerenveen 2003, 47; K. Spronk, ‘Ezechiël 37-39. Dood’, in: F. Maas e.a. (red.), *De Bijbel spiritueel*, Zoetermeer 2004, 41-424; hiervan pp. 419-420.

² Voor deze analyse van de tekst is dankbaar gebruik gemaakt van het artikel van H.M. Wahl, ‘“Tod und Leben”. Zur Wiederherstellung Israels nach Ez. XXXVII 1-14’, *Vetus Testamentum* 49 (1999), 218-239.

³ Zie hierover K. Spronk, ‘“Ten derden dage opgestaan volgens de Schriften” Opmerkingen bij het gebruik van Hosea 6:2 als verwijzing naar het geloof in de opstanding uit de dood’, in: C. Houtman e.a. (red.), *Joden, christenen en hun Schrift. Een bundel opstellen aangeboden bij het afscheid van C.J. den Heyer*, Baarn 2001, 31-42.